

Klára Janoušková, návrh doktorandského projektu:

Emancipované mateřství

Kontext výzkumu

Ve společnosti existuje určitý obecně přijímaný model péče dítě. Jak dokumentují novodobé výzkumy (Čermáková 2002, Heitliengerová a Trnková 1998) je přisouzen primárně ženě. Od matek se očekává, že svůj život alespoň po nejranější období péče o dítě plně přizpůsobí potřebám a zájmům dítěte a že je to bude těšit. V konkrétní rovině se po ženě žádá, aby porodila dítě (již toto je sociální imperativ), následně s ním minimálně po dobu tří let zůstala doma a poté přizpůsobila v podstatě zbytek svého života jeho existenci. Toto chápání je pevně spojeno s ženskou identitou, ovlivňuje život ženy od narození až do smrti. Nejprve ve formě očekávání, později při naplnění během výchovy dětí a nakonec i poté, co se děti osamostatní a opustí domov rodičů. Společnost přitom vychází z předpokladu biologické determinace ženského chování tzv. mateřským pudem. Jinými slovy, obecně se má za to, že ženy jsou biologicky předurčeny nejen porodit dítě, ale ho i dále vychovávat a skrze toto počínání pocítovat štěstí a životního naplnění. Tento model mateřského chování má přitom zajistit také nejlepší možnou péči pro dítě. Takto pojatý model péče o dítě vyvíjí na ženy nesmírný sociální tlak. Vytváří prostor pro obviňování žen na straně jedné a pocity viny žen na straně druhé. Podle *Family and Fertility Study* (Rychtaříková, 2001) pracuje před dovršením druhého roku věku dítěte 31, 7% žen do 24 let, 40, 4% žen do 29 let a 44, 4% žen do 34 let. Větší část žen sice zůstává doma do tří let věku dítěte (do doby vyčerpání nároku na rodičovskou dovolenou a zároveň do školkového věku dítěte), ženy pracující před dovršením tohoto věku dítěte ale netvoří nijak marginální skupinu.

Gjuričová (1999) v souvislosti se sociálním očekáváním ohledně mateřství popisuje přítomnost požadavku tzv. „souznění chování“. To odkazuje na potřebu takového ženského chování, které se podřídí dětským potřebám. V konkrétní rovině to znamená přerušení matčiny kariéry a orientace na práci v domácnosti spojené zejména s péčí o dítě. Jak doplňuje Tuček (2000) žádoucí obraz zaměstnanecké kariéry ženy, který je zároveň vztažnou normou pro mateřství kopíruje zhruba následující trajektorii: žena pracuje na plný úvazek, během předškolního (popř. předškolkového) věku dítěte přeruší kariéru a během školní docházky (popř. docházky školky) děti začíná opět pracovat. Přitom je přes 50% české populace přesvědčeno, že když matka pracuje v předškolním

věku dítěte, tj. dříve než je dítěti šest let, tak dítě strádá (*Rodina 94* in Čermáková a kol., 2000).

Ženy, které zvolily alternativní strategii mateřství se tak nevymykají statisticky definované normě, stojí však mimo sociálně definovanou normu.

To co se v současnosti jeví jako přirozená biologická danost se však při historicko-prostorové analýze rozplyne v sociální konstrukt. Ne ve všech společnostech je péče o dítě věcí matky a tento vztah není ani univerzální rovnicí naší historie. Můžeme identifikovat čtyři aspekty, které tradiční mateřské pojetí péče o dítě tvoří.

Prvním je *tradiční genderové rozlišení rolí* postavené na mocenských nerovnostech a jejich patriarchální podmíněnosti. Ženě je přisouzena primárně soukromá rodinná sféra, muži veřejná sféra. V současnosti jsou tato schémata v pohybu¹, jeho aspekty nicméně zůstávají v podobě referenčního rámce normality².

Druhým aspektem je sociálně determinované *pojetí dětství a jeho potřeb* vyzdvihující relevanci mateřské péče. Jenkins (1998) popisuje současné vnímání dětství jako posedlost správnou výchovou a socializací. Během historického vývoje se osobou centrálně odpovědnou za výchovu stala právě žena – matka (ke konstrukci dětských potřeb také Woodhead 1997).

Třetím aspektem je *vnímání ženské přirozenosti skrze mateřství*, kdy genderově definované ženské vlastnosti jsou totožné s vlastnostmi dobré matky. Silný kult vztahu matky a dítěte se významně vyvíjí poslední dvě století (Badinter, 1998). Ve dvacátém století ho ukotvuje psychoanalýza, jejíž argumenty z této oblasti přejímá dominantní diskurs psychologie. Společenské normy matku přesvědčují, že je její povinností neustálá péče o dítě a zvýšená citlivost k potřebám dítěte zejména v raném věku (Oakleyová, 2000). Lékařská argumentace zděděná po Freudovi nadále hledá příčiny duševní rovnováhy dětí u jejich matek. Žena, která sama plně nezajišťuje výchovu dítěte je označena za egoistickou ve smyslu má své dítě jen trochu ráda, ale ne natolik aby se pro něj obětovala (Badinter, 1998: 203).

Čtvrtým aspektem je pak *národní sociální systém*. Ten reflektuje očekávané a do jisté míry chtěné chování občanů. Zároveň svým nastavením určité modely chování podporuje.

¹ Hovoří se např. o Nových otcích (Radimská 2002, Šmidová 2003).

² Hardingová (in Šmausová, 2002) popisuje strukturu společenské dělby práce, kde se „mužům zásadně přiřazují funkce v oblasti tzv. materiální, ženám v oblasti tzv. přirozené reprodukce. Tato dělba práce byla kdysi označena jako přirozená, a přesto že ji skutečnost ani zdaleka nikdy neodpovídala, jedná se o mocnou normativní konstrukci...“ (2002: 19), která má své prameny ve filozofickém chápání pohlaví už v křesťanství a na praktické úrovni byla zvýrazněna přechodem k moderní společnosti.

Podílí se tak na stanovení normy ve smyslu očekávaného a tolerovaného chování. Narození dítěte a následná péče o něj, tedy rodičovství, jsou v evropském kontextu definovány jako sociální události (viz Tomeš, 1996; Potůček, 1995) a jako takové jsou předmětem sociálního zabezpečení. Možnosti ovlivnění rodinného chování intervencemi sociálního státu nelze přeceňovat, ale nelze jim ani upírat určitou signifikanci. Jak navíc poukazuje Sirovátka (2003) role sociální politiky se v post-komunistických zemích zvyšuje. V ČR je hlavním sociálně-politickým opatřením sloužícím osobám celodenně pečujícím o malé dítě rodičovský příspěvek a rodičovská dovolená. Jejich kombinace umožňuje pečujícím osobám (v drtivé většině matkám) zůstat doma s dítětem až po dobu čtyř let.

Cíl výzkumu

Navrhovaný výzkum se zaměří na matky, pro které je mateřství jen jednou z rolí jejich života. Nebo-li na ženy, pro které není mateřství stěžejním polem životní realizace (není jedinou myslitelnou alternativou). Hakim (2000) tyto ženy označila za emancipované matky. Bude se ptát na :

- vlastní chápání mateřství, tj. jak tyto ženy chápou tradiční mateřský diskurz, který legitimuje výhradnost mateřské péče zejména artikulací dětských potřeb (viz výše)
- hledisko sociální identity (Jenkins 1996), úzce provázáno s prvním bodem: na čem budují tyto ženy identitu ve společnosti, kde je výkon mateřské role hodnocen ve fertilním věku ženy jako stěžejní? Reflektují sociální tlak, který může doprovázet překročení tradiční mateřské role, vymezují se vůči němu?
- jaké životní strategie tyto ženy volí a co sebou tyto strategie přináší (škála strategií začíná polem dobrovolné bezdětnosti a končí delegací centrální pečovatelské role na jinou osobu).

Teoretický rámec

Základní teoretickou perspektivou výzkumu bude feministická sociologie, vycházející z přijetí argumentu patriarchálního uspořádání společnosti. Inspiraci lze nalézt u následujících autorů: Pierre Bourdieu, Ann Crittenden, aj.

Dále bude výzkum svým zaměřením vycházet z teorie sociálního konstruktivismu (Berger, Luckmann) a Foucaultovy teorie diskursů. Obě teorie popisují zdánlivou objektivitu a normativní působení kulturně a sociálně podmíněných pravd, které mohou

být zdrojem marginalizace jedinců, kteří je překračují. Tyto teorie dovolují přijmout argument, že mateřská strategie, která se jeví jako biologicky předurčená, je objektivizovanou sociální konstrukcí prezentovanou dominantním normativním diskursem.

Základem sociálního konstruktivismu je argument, že lidské myšlenky, praktiky a přesvědčení získávají v procesu sociálních výměn postupně status reality. Hlavní argument lze shrnout výrokem „je tolik způsobů jak se stát člověkem a být člověkem, kolik existuje lidských kultur (...) neexistuje žádná lidská přirozenost ve smyslu biologicky daného základu (...) člověk vytváří sám sebe“ (Berger a Luckmann, 1999: 52-53).

Také Foucaultova teorie diskursů³ (1980, 1994) popisuje mechanismus závaznosti určitých pravd. Zjednodušeně řečeno, diskurs, coby určitý etablovaný směr myšlení ve společnosti ustavuje platnou pravdu⁴. Na základě této pravdy se ve společnosti produkují soubory pravidel o kterých se předpokládá, že jsou správná (Foucault přitom ponechává stranou otázku obsahu, resp. pravdivosti diskursů a oprávněnost prezentovaných pravidel). Od jedinců se očekává, že budou tato ustavená pravidla dodržovat. Ustavené pravdy a odvozená pravidla mají povahu normativní kategorie. Individua jsou posuzována a souzena podle toho, jak důsledně ustanovenou normu následují. Každé individuum jehož chování spadá za hranice toho, co je prohlašováno za normální je marginalizováno a vnímáno tak, že potřebuje modifikaci.

Mnoho autorů použilo Foucaultovu teorii, aby demonstrovali, jak je utvářena regulace rodinného života v západní Evropě⁵. Wallbank (2001) ilustruje teorii diskursů a normalizace na příkladu psychologické regulace rodinného života a mateřství: předpokládá se, že děti jsou deprivovány při nedostatku rodičovské péče. Tento výrok, produkováný v psychologickém rámci, se dále rozvíjí v předpoklad, že dítě které je deprivováno, může snadno vyrůst v narušené individuum. Normativní dopad takto vymezeného diskursu je nasnadě. Rodiče, kteří jsou v podezření, že podle diskursem ustavených pravidel neplní dostatečně své povinnosti rodičovské péče jsou společností posuzováni jako devianti, kteří potřebují psychologickou či sociální intervenci vedoucí k modifikaci jejich chování. Takto závazný vzorec platí i pro mateřství.

³ V českém kontextu ji aplikuje Nosál (2003).

⁴ A tím i moc. Vztah vědění a moci, je pro Foucaulta stěžejní.

⁵ Wallbank (2001) shrnuje výzkumy, které se zabývaly vlivem psy-profesí (psychologie, psychiatrie, psychoanalýza) na regulaci rodinného života. Např. Caroline Ramazonoglu, představitelka feministické teorie, používá Foucaultovu hypotézu diskursů jako užitečnou v odhalování sociálního tlaku na ženy, který je má podřídit disciplíně a konformnosti k normám.

Metodologické poznámky

V mém výzkumu jde o zachycení subjektivního vnímání reality. Akademická obec se shoduje, že zachytit hluboké porozumění zkoumaného sociálního fenoménu a připisovaného smyslu sociální reality umožňuje nejlépe kvalitativní výzkum (Denzin, 1989).

Škála kvalitativních metodologických teorií je, v závislosti na míře uplatnění induktivního principu, ohraničena naturalistickou zakotvenou teorií na jedné straně a výzkumy pracujícími s předpoklady či hypotézami na straně druhé (Silverman, 2000). Každé konkrétní metodologické uchopení výzkumu pak záleží na charakteru výzkumného problému a na možnostech výzkumníka. Zakotvená teorie umožňuje v nejsilnější míře odpoutání se od vlastních badatelových představ, skrytých předpokladů a vlastních očekávání (viz Corbin and Strauss, 1999). Tím eliminuje možnost toho, že se výzkumník dozví to, co se dozvědět chce. Miles a Huberman upozorňují, že pokud není provedena důkladně, vede často k nekonzistentnímu, plytkému a naivnímu převyprávění toho, co považuje výzkumník za důležité (in Silverman, 2000: 63). Mým východiskem byla doporučení Gubriuma a Holsteina (in Silverman, 2000: 62), kteří navrhují induktivní logiku v rámci konzistentnosti výzkumu zmírnit pomocí jasného zaměření, a předchozích orientačních bodů v teorii.

Výzkum bude zpracován kvalitativní metodologií, konkrétně nestrukturovanými návaznými rozhovory. Komunikační partnerky budou osloveny na základě snow-ball výběru. Cílová populace výzkumu, tedy „emancipované matky“ je relativně těžko vymezitelná kategorie. Počítám proto s pravděpodobným omezením výzkumného vzorku na kategorii žen, u niž je charakteristika „emancipace“ v mateřství pravděpodobnější (jednak socioekonomické charakteristiky: vysokoškolsky vzdělané, významnější posty, . dále uspořádání mateřské péče: bezdětnost, delegace centrální pečovatelské úlohy na jinou osobu, atd). Výběr výzkumného vzorku však zůstává nejproblematictější částí výzkumného záměru. Hrozí omezenost ve smyslu homogenosti zkoumané populace.

Kvalitativní rozhovory budou sledovat doporučení shrnutá Denzinem (1989): otázky nebudou kladeny v přesném znění ani pořadí - jediné o co bude snaha: pokrytí všech připravených okruhů. Okruhy se budou průběžně rozvíjet na základě předchozího vyprávění doplňujícími otázkami nebo dalšími tématy, která v průběhu rozhovoru

vyvstanou jako významná. Expertkami na danou problematiku budou komunikační partnerky (viz také Maynard, 1994).

BIBLIOGRAFIE

- Ariés, P. 1962. *Centuries of Childhood*. *Vintage Books: New York*.
- Badinter, E. 1998. *Materská láska*. Bratislava: Aspekt.
- Berger, P. L. and T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality – pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Čermáková, M. 2002. „Vybrané hlavní otázky a perspektivy.“ Pp. 79-85 in *Podmínky harmonizace práce a rodiny v ČR*, ed. by M. Čermáková. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Foucault, M. 1980. *Power/knowledge: selected in interviews and other writings 1972-1977*. Longman: Harlow.
- Foucault, M. 1994. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda.
- Gjuričová, Š. 1999a. „Konstrukce gender: maskulinita a feminita z odlišných perspektiv.“ Pp. 69-83 in *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha: Open Society Fund.
- Hakim, K. 2000. *Work-lifestyle choices in the 21st Century : preference theory*. New York : Oxford University Press
- Heitlingerová, A. and Trnková, Z. 1998. *Životy mladých pražských žen*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hendrick, H. 1997. „Construction and Reconstruction of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present.“ Pp. 34-60 in *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, ed. A. James and A. Prout, London: Washington: Falmer Press.
- Jenkins, H. 1998. „Introduction: Childhood Innocence and Other Modern Myths.“ in *The Children's Culture Reader*, ed. by H. Jenkins. New York, London: New York University Press.
- Maynard, M., J. Purvis. (eds.) .1994. *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*. London: Taylor & Francis.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Nosál, I. 2003. „Diskurzy a reprezentace dětství ve věku nejistoty.“ Pp. 177-189 in *Modernizace a česká rodina*, ed. by P. Mareš a T. Potočný. Brno: Barrister and Principal.
- Potůček, M. 1995. *Sociální politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Radimská, R. 2002. „Mateřství, otcovství a moc.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 4:1-3.
- Renzetti, C. M. and Curran, D. J. 2003. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Rychtaříková, J., et al. 2001. *Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sirovátka, T. 2003. „Rodinné chování a rodinná politika v České republice.“ Pp.37-61 in *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister and Principal.
- Strauss, A. and J. Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Šmausová, G. 2002. „Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví.“ *Sociální studia* 7:15-27.
- Šmídová, I. 2003. „Matkové.“ Pp.157-176 in *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister and Principal.
- Tomeš, I. 1996. *Sociální politika – teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Sociopress.
- Tuček, M. 2000. „Stratifikace společnosti a hodnotová orientace: shody a rozdíly mezi muži a ženami v oblasti práce.“ Pp.61-82 in *Proměny současné české rodiny*, ed. by H. Maříková, Praha: Sociologické nakladatelství.
- Wallbank, J. A. 2001. *Challenging Motherhood(s)*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Woodhead, M. 1997. „Psychology and the Cultural Construction of Children's Needs.“ Pp. 63-84 in *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the sociological Study of Childhood*, eds. by A. James and A. Prout, London: Washington: Falmer Press.